

KÖNYVEK

A SZEGÉNYSÉG DINAMIKÁJÁRÓL

Spéder Zsolt: *A szegénység változó arcai. Tények és értelmezések.*
Budapest: Századvég Kiadó, 2002.

MONOSTORI Judit

Központi Statisztikai Hivatal
H-1024 Budapest, Keleti Károly u. 5-7.; e-mail: judit.monostori@office.ksh.hu

A szegénységgel kapcsolatos tudományos kutatások nem tekinthetők a szociológia periférikus vizsgálati területeinek, hiszen mind a hazai, mind pedig a nemzetközi szakirodalom bővelkedik a témára vonatkozó vizsgálatokban. A tudományos diskurzusokban való jelenlét, a téma szakirodalmának nagy száma ellenére azonban mégis vannak olyan területek, amelyek az árnyékos oldalhoz tartoznak. Az egyik ilyen a szegénység kialakulásának, tartóssá válásának és a szegénységből való kilábalásnak, azaz a szegénységdinamikának a vizsgálata. Spéder Zsolt könyve ennek a kutatását állítja érdeklődése fókuszába, és ezáltal számos olyan jelenségre hívja fel a figyelmet, amire korábban a hazai szegénység szakirodalom nem világított rá kellő súllyal. Már csak ez a tény is indokolta volna, hogy a 2002-ben, a Századvég Kiadó gondozásában megjelent könyv e recenziója ne három évvel később kövesse a művet. Az 1992–1997 közötti időszakra vonatkozó empirikus elemzés mellett a könyv értékét a megközelítési mód két sajátossága teremti meg, amely még azóta sem ágyazódott be a szegénységgel foglalkozó kutatásokba. Érdemes tehát a megjelenés után három évvel is felhívni a témával foglalkozó kutatók, a szociálpolitikusok figyelmét Spéder Zsolt munkájának ezen értékeire.

Az egyik ilyen sajátosság, hogy a szerző a szegénység jelenségét különböző elméleti keretek, megközelítések felől nézve taglalja. A másik pedig a szegénység dinamikus értelmezése. Nézzük először az első állítást. A szociológiának számos olyan kutatási területe van, amelyen elképzelhetetlen az empirikus elemzés elméleti kiindulópontok leszögezése nélkül. A szegénység kutatása nem ilyen. Sokkal inkább kivételnek, mint szabálynak tekinthetők azok a munkák, amelyekben az empirikus vizsgálat egy elmélet, és abból levezethető hipotézisek tesztelése. A szerző is azzal a gondolattal nyitja könyvét, hogy a szegénység irodalmában feltűnő az empirikus kutatások, a módszertani viták dominanciája, és igen ritkák azok a munkák, amelyek a szegénységet valamilyen elméletbe ágyazottan vizsgálnák. Ezt a hiányt kívánja pótolni a szerző azoknak a meghatározó elméleteknek a bemutatásával, amelyek keretként szolgálhatnak a szegénység jelenségének megismerésében.

Elsőként a társadalmi rétegződés két klasszikus iskoláját, a *funkcionalizmust* és a *konfliktuselméletet* vizsgálja meg abból a szempontból, hogy ezek az elméletek ho-

gyan értelmezik a szegénységet, vagy megközelítésükből hogyan vezethető le a szegénység fogalma. Az elméletek abban hasonlítanak egymásra, hogy a szegénységet a strukturális viszonyok következményének tekintik, és alapvetően a munkaerő-piaci pozíció által determinált társadalmi helyzetként értelmezik. A funkcionista iskola klasszikus képviselőinek tekintett Davis és Moore a társadalmi egyenlőtlenségeket arra a tényre vezeti vissza, hogy a társadalmak számára az egyes pozíciók eltérő fontosságúak, és az egyéni képességek differenciáltak. Szegényekké azok válnak, akik a társadalom számára kevésbé fontos pozíciókat töltik be, azokat, amelyeket sokan mások is betölthetnének. Minél kevesebb emberi erőforrással rendelkezik az egyén, annál valószínűbben válik szegénnyé, hiszen a munkaerőpiacon olyan pozíciót fog betölteni, amelyet a társadalom kevésbé értékel, és ily módon nem is fizet meg. A konfliktuselméleti iskola szerint a társadalom osztályokra bomlása a kizsákmányolási viszonyok szerint történik. Az elmélet klasszikusai – Marx, Wright – a tulajdonon alapuló kizsákmányolást tekintették alapvető strukturáló tényezőnek, de a modern ipari társadalmakban e mellé olyan tényezők is felsorakoznak, mint például a képzettség vagy a szervezeti hatalom.

A két elméleti iskola mellett a szerző kiemeli a *többdimenziós rétegződési teóriát*, amelyeket két szempontból vél meghatározónak a szegénységkutatás vonatkozásában. Az egyik, hogy számos többdimenziós rétegződés elméletben a jövedelem nem következménye, hanem strukturáló tényezője a társadalmi rétegződésnek. A másik pedig, hogy az elméletek hatására jöttek létre olyan fogalmak a szegénységkutatásban, mint például a többszörösen hátrányos helyzet, a depriváció. A többdimenziós rétegződés elméletekben általában már explicit módon is megjelenik a szegénység fogalma. És mivel a rétegződés kialakulását nem csupán a munkaerő-piaci pozíció alapján szemlélik, beemelhetővé válnak a struktúrába azok a társadalmi csoportok is, akik a munkaerőpiac világán kívül helyezkednek el, vagyis az inaktívok.

A továbbiakban Spéder Zsolt olyan elméletek bemutatkozására vállalkozik, amelyek arra próbálnak választ találni, hogy mennyire éles a határvonal szegények és nem szegények között, a „törések” vagy az „átmenetek” meghatározóbbak-e a társadalom szerkezetében. A társadalmi törésvonalakat hangsúlyozó elméletek közül hármat emel ki. Az egyik elméletet Oscar Lewis neve fémjelzi, aki a latin-amerikai nyomornegyedekben élő szegények életmódját, a „szegénység kultúráját” írja le. Lewis szerint a szegénység nemcsak az anyagi nélkülözésben, hanem az értékek és magatartásformák sajátos rendszerében is tetet ölt. Ez pedig lényegileg tér el a középosztályi társadalom értékeitől, viselkedésmintáitól. A „szegénység kultúrája” generációkról generációkra öröklődik, és miközben elzárja a szegények világát a nem szegényekétől, egyfajta védelmi bástyát is képez. A szegények számára éppen ez a sajátos kultúra teszi lehetővé a túlélést, az anyagi nélkülözés elviselését. Ebből a megközelítésből a szegénység időbeli értelmezését illetően az vezethető le, hogy ha valaki szegénnyé válik, akkor élete végéig nem tud kilépni a szegény státuszából, és az átörökített kultúra révén a gyermekek generációjának élete is determinálttá válik.

Szintén a társadalmi törésvonalak fontosságát hangsúlyozza az ún. *kétharmados társadalom modellje* is, amely egy német társadalomelméleti modell. Az elmélet szerint a társadalom kétharmada kizárja a fennmaradó harmadot, és ezen kizárás által biztosítja a relatív jóléti pozícióját. Ezt a gondolatot tekintve az elmélet rokonítható számos osztályelmélettel. A társadalom legalapvetőbb törésvonalát az elmélet

képviselői a munkával rendelkezők és a munkanélküliek között látják. A munkanélküliek alatt nem csak a „klasszikus” értelemben vett munkanélkülieket értik, hanem mindazokat, akik foglalkoztatotti pozícióikat elveszítik. Akinek nincsen munkája az a társadalmi részvétel keretei közül is kiszakad. A második törésvonal a munkaerőpiacon foglalkoztatottak két csoportja között húzódik meg. A teljes munkaidőben, szerződéssel foglalkoztatottak az egyik oldalon, a részmunkaidős, szerződés nélküliek, vagy határozott időre szerződtetettek a másikon. Bár a szerző nem említi, a kétharmados társadalom modelljével sokban rokonítható a társadalmi kirekesztődésre vonatkozó elméletek egy része.

A határozottan szétváló társadalom képének harmadik elmélete az ún. *underclass elmélet*, amely leginkább az Egyesült Államokban terjedt el, az 1980-as évek óta. A teória képviselői úgy látják, hogy a szegények egy osztályok alatti osztályt képeznek, vagyis teljesen elszakadnak a társadalom többségétől. A szerző kiemeli, hogy ez az elmélet veti fel legélesebben az érdemtelenység kategóriáját. A szegények maguk tehetnek arról, hogy elszegényednek, jellemző rájuk a lustaság, a megbízhatatlanság, az alkoholizmus, érzelmeik rapszodikussága. Ugyanakkor nem mondható el az, hogy az *underclass* elmélet képviselői egyformán közelítik meg ezt a kérdést. Vannak olyan szerzők, akik az *underclass* definícióját a munkaerő-piaci pozícióhoz kötik, és a formális munkaerőpiacról kirekesztődőket tekintik az osztályok alatti társadalom tagjainak. Míg mások azt hangsúlyozzák, hogy az *underclass* társadalomtól való elszakadása térben is megnyilvánul, azaz térbelileg szegregálódnak.

A társadalmi törésvonalakat hangsúlyozó elméletektől lényegileg térnek el azok, amelyek a társadalmi csoportok közötti átmeneteket hangsúlyozzák. Ez egyrészt azt jelenti, hogy a szegények és a nem szegények közötti határvonalat nem tekintik éles törésvonalnak, másrészt azt is feltételezik, hogy az egyén életpályáján belül is változhatnak szegény és nem szegény periódusok. Ulrich Beck *kockázati társadalomról* beszél, amelyben a társadalom széles rétegei veszélyeztetettek a szegénység által. Ennek az az alapvető oka, hogy az 1980-as évek német társadalmában – amelyre Beck modellje vonatkozik – a munkanélküliség egyre kevésbé függ az iskolai végzettségtől, azaz a munka világából való kiszorulás nem csak a legképzetlenebbeket, hanem a nagyobb humán tőkével rendelkezőket is sújtja. A kockázati társadalomban tehát sokan megtapasztalják a munkanélküliség tényét, kik hosszabb, kik rövidebb időre. A szegénység ebben az összefüggésben nem feltétlenül tartós állapot, hanem „életpálya specifikus tapasztalat”.

Az átmeneteket hangsúlyozó elméletek sorában a kockázati társadalom modellje mellett a szerző két további teóriát emel ki. Az egyik a *családfejlődés elmélete*, amely azon a megállapításon alapul, hogy minden család ugyanazt a pályát futja be. A házasságkötést követi a gyermekek születése, azok kisgyermekkora, iskoláskora, felnőtté válása, a szülőktől való kirepülése majd az egyedüllét. A különböző korszakok eltérő szegénységi kockázatot hordoznak magukban. Persze a modern társadalmakban alaposan átalakult ez a séma, ami alapvetően a munkaerő-piaci változásokra, az iskolában töltött évek kitolódására, a partnerkapcsolatok mintázatának átalakulására vezethető vissza. Kérdéses, hogy ilyen körülmények között hogyan jelenthet gondolatkiindulópontot a családfejlődés elmélete. A szerző által ismertetett teóriákat az ún. „*életút szociológiája*” elméleti keret zárja. Az ide tartozó megközelítések is azt hangsúlyozzák, hogy az egyéni életút különböző szakaszokra

bontható, ami jellemzően eltérő a férfiak és a nők esetében. Az életút különböző fázisai – éppúgy, mint azt a családfejlődés elméletében is láthattuk – eltérő szegénységi kockázatokat hordoznak magukban.

A szerző által bemutatott elméletek kiindulópontot jelentenek a szegénységdynamika vizsgálatának két alapkérdéséhez. Az egyik, hogy mennyire válik szét a szegények és nem szegények társadalma. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal, hogy mennyire válik tartóssá a szegénység egy adott társadalomban. Ha a tartós szegénység dominál, akkor ez előbb utóbb a társadalomtól való elszakadással, kirekesztődéssel, „underclass”-á válással, térbeli szegregációval jár együtt. Ha viszont a szegénység átmeneti jellege erősödik fel, ahogyan azt a „kockázati társadalom” elmélete hangsúlyozza, akkor nyilvánvalóan sokkal inkább a társadalmi átmenetek és változások, mint a törések, szakadások válnak jellemzővé. Ezekből következik a második alapkérdés is, azaz, hogy mennyire jellemző a szegénység állapota az egyének életének teljes szakaszára, ki lehet-e lábálni a abból. Ha egy társadalomban a tartós szegénység dominál, akkor ebből az is következik, hogy az feltehetően generációkról generációkra öröklődik, és az egyéni élet teljes szakaszára jellemző. Míg a „kockázati társadalomban” az átmeneti szegénység dominál, ami a társadalom viszonylag széles rétegeit érinti, ám nem jelent egy életen át tartó, determinált élethelyzetet.

A könyv empirikus kutatásokat bemutató fejezetei tulajdonképpen ezekre a kérdésekre próbálnak választ találni. Szeretnénk azonban hangsúlyozni, hogy az egyes elméletek nem kizárólagosak egy adott társadalom vonatkozásában. Egy kockázati társadalomban – ahol a szegénység széles társadalmi rétegeket érinthet az életpálya egy-egy szakaszában – is lehet tartós, mély szegénység, szegregáció. Más-más mechanizmusok alakítják ki azokat, eltérő társadalmi rétegeket érintenek, és eltérő társadalmopolitikai intézkedéseket igényelnek.

Visszatérve Spéder Zsolt könyvére, a szerző a Magyar Háztartáspanel adatállományait elemezve az 1992 és 1997 közötti időszakot veszi górcső alá. A kutatás keretei között 6 éven keresztül ugyanazokat a személyeket és háztartásokat keresték fel a vizsgálatot végzők. Ez nyújtott lehetőséget a szegénység dinamikájának mikroszintű elemzésére. Az elemzés alapvetően a jövedelmi helyzet alakulásának bemutatására koncentrált, bár néhány ponton a deprivációs megközelítés bevonására is kísérletet tesz a szerző. A 6 éves periódus alatt a vizsgálatba bevont személyek közel 1-e sohasem élt az átlagos jövedelem 50%-a alatt. Több mint 3/4-ük azonban legalább egyszer a szegénységi küszöb alá került. Tartósan szegényeknek a szerző azokat tekintette, akik a 6 évből háromnál többször kerültek a határérték alá. Arányuk nem érte el a 6%-ot. Az átmeneti szegények aránya pedig a társadalom 20%-át közelítette meg. Persze kérdéses, hogy az átmeneti szegények esetében mennyire folyamatosak a szegénységben töltött évek. Eltérő élethelyzetekre utal, ha valaki egyszer pl. 3 éven keresztül szegény vagy időről időre, 1-1 rövidebb periódusra süllyed a szegénységi küszöb alá. A szerző elemzései azt mutatják, hogy az átmenetileg szegényekké válók körén belül igen magas azoknak az aránya, akik „ingáznak” a szegény és a nem szegény státusz között, az egyes megfigyelési időszakok egymásutánjában. Ráadásul ez a mozgás nem pusztán a szegénységi határvonal körüli dinamikát jelenti. A szegénységből kilépők jelentős csoportja igencsak eltávolodik a szegénység élethelyezétől. Különösen igaz ez akkor, ha több éven keresztül figyeljük a mozgásukat. És ugyanilyen nagy dinamikát jeleznek a szerző kutatásai, ha a szegénység rekrutációs bázisát vizsgáljuk, azaz a szegénnyé

válók csoportját. Ezek az eredmények igencsak igazolni látszanak azt a kockázati társadalom elméletében megfogalmazott tételt, miszerint a szegénység, még ha csak rövidebb időszakokra is, de középosztályokat is érintő társadalmi jelenséggé válik a modern társadalmakban.

Ekkor viszont felmerül a kérdés, hogy vajon mi okozza ezt az erőteljes dinamikát? Milyen okokra vezethető vissza a szegénységbe való belépés és kilépés? Vajon mik azok az események az egyéni és a családi életútban, amelyek az elszegényedés kockázatát valószínűsítik? Feltételezhetjük-e, hogy a tartós szegénnyé válás és az átmeneti szegénység meghatározó faktorai nem ugyanazok? A tartós szegénységet determináló faktorok tekintetében a szerző meggyőzően bizonyítja, hogy mindazok a szocio-demográfiai tényezők, térbeli meghatározottságok, amelyek a keresztmetszeti szegénységet előidézik, a tartós szegénységben is döntő fontosságúak. Sőt azt is bizonyítja, hogy azok a tartós szegénységet még erőteljesebben determinálják, mint azt az eddigi keresztmetszeti vizsgálatokban tapasztalhattuk. Meghatározó szerepe van az iskolai végzettségnek, a munkaerő-piaci pozíciónak, az életkornak, a családszerkezetnek, a lakóhely térbeli elhelyezkedésének és típusának, valamint az etnikai hovatartozásnak. Persze ezek közül számos vonatkozásban változhatott az egyének társadalmi pozíciója a vizsgált hat évben, amely befolyásolhatta a szegénységet, mint élethelyzetet. Ezért célszerű ezeket a magyarázó faktorokat is dinamikus változóként kezelni. A folyamatok dinamikájának megmutatásában az sem elhanyagolható, hogy a magyarázó faktorok különböző kombinációja milyen társadalmi helyzeteket generál. Bizonyos tényezők felerősíthetik, míg mások kiolthatják az egyes magyarázó változók hatását. A szerző ezeknek a vizsgálati szempontoknak a bevonásakor komoly korlátokba ütközött, amely elsősorban a használt adatbázis alacsony esetszámának volt köszönhető. Ennek ellenére több vonatkozásban kísérletet tesz a magyarázó változók dinamizálására. Vizsgálja a háztartási jövedelemstruktúrában bekövetkezett változásokat. Feltételezi ugyanis, hogy a szegénységből való kilépés, illetve belépés alapvetően meghatározott a munkaerőpiac által, az pedig mérhető azzal, hogy adott társadalmi csoport jövedelemstruktúrájában mekkora százalékot képviselnek a munkajövedelmek. Eredményei azt mutatták, hogy azoknak a körén belül, akik egyik évről a másikra elszegényedtek, munkajövedelmeiknek aránya visszaesett, míg a szegénységből kilépőknél éppen a munkajövedelmek aránya növekedett meg. Persze a munkajövedelmek arányának változása mögött többféle folyamat is állhat, amit érdemes szétbontani. A munkanélkülivé válás mellett olyan tényezők is szerepet játszhatnak, mint a nyugdíjazás, az inaktívvá válás különböző formái, a gyermekszületés, a válás, és természetesen úgy is bekövetkezhet a munkajövedelem arányának csökkenése, hogy az egyén nem kerül ki a munkaerőpiacról, hanem egy kedvezőtlenebb pozícióba jut. Mindezeknek a szétválasztása nagyon fontos lenne annak megértéséhez, hogy milyen okokra is vezethető vissza a szegénység.

A dinamikus vizsgálatoknak éppen az az egyik legnagyobb hozadéka, hogy a magyarázó faktorok között is, illetve a magyarázó tényezők és a szegénység között is felállítható egy oksági lánc, amely által tipikus életutak rajzolhatók fel. A könyvben tulajdonképpen ez a demográfiai hatások elemzésénél jelenik meg a legteljesebben. Már a legrégebbi szegénységkutatások is felismerték azt, hogy az olyan demográfiai események, mint például a házasságkötés, a gyermekvállalás, a válás, az özvegyülés az átlagosnál magasabb szegénységi kockázatokat vonzanak. Persze kérdés az, hogy

vajon milyen társadalmi jellemzők azok, amelyek a társadalom bizonyos tagjait ezen események bekövetkezésekor is megvédik az elszegényedéstől? A másik kérdés az, hogy mennyire válik tartóssá ez az állapot, azaz ki tud-e lábálni a háztartás a szegénységből? És végül az is kérdés, hogy vajon biztosak lehetünk-e abban, hogy helyesen állítottuk fel az egyes események közötti oksági láncot, vajon minden esetben ugyanúgy hatnak-e a magyarázó változók? Számomra a könyv legérdekesebb része az, amelyben a szerző ezekre a kérdésekre keresi a választ. Még akkor is, ha a kellően mély elemzésre az adatbázis a fentebb említett okokból nem nyújt lehetőséget. A legtöbb fentebb említett esemény vonatkozásában a szerző bizonyítja, hogy a demográfiai események bekövetkezési körüli években az elszegényedés kockázata növekszik. Persze nem minden esetben egyirányú ez a kapcsolat. A gyermekvállalás esetében például éppen azt tárja fel Spéder Zsolt, hogy a szegény családoknak, ahol esetleg már a gyermek születése előtt is kedvezőtlen az aktivitási arány, a gyermekvállalás a jövedelmi pozíció átmeneti javulását is eredményezheti. Ezek a családok, ha nem is magas jövedelemhez, de legalább valamilyen társadalombiztosítási alapú ellátáshoz juthatnak a gyermek születésével. Persze ezekből az elemzésekből még nem egyértelmű a közvetlen ok-okozati viszony, hiszen egyéb hatásokkal kellett volna kontrollálni a demográfiai események szegénységre gyakorolt hatását. Ez azonban már egy olyan finoman tagolt kép megrajzolását jelentené, ahol a kis esetszámok igencsak elbizonytalanítanák az eredményeket.

Spéder Zsolt könyve alapvetően a jövedelmi szegénység kérdésével foglalkozik, miközben mind a felvázolt elméletek, mind pedig a szerző által felvetett kérdések indokolnák más dimenziók bevonását is. A szegénység dinamika szempontjából külön vizsgálati kérdés az, hogy a jövedelmi szegénység kialakulása, tartóssága hogyan hat az életkörülmények más területein megjelenő hátrányos helyzetekre. E tekintetben jó kiindulópontot jelent az a Gordoni elmélet, amelyet a szerző is megemlít. Gordon azt feltételezi, hogy a szegénység különböző vonatkozásai (jövedelmi szegénység, fogyasztási krízisek, lakáshátrányok stb.) egy időben meghatározott rendben kapcsolódnak egymáshoz. A jövedelmi szegénységet később követi a fogyasztási krízis, majd a vagyoni depriváció, esetleg a lakókörülmények leromlása. Ugyanez visszafelé is igaz vagyis, hogy a jövedelmi pozícióban bekövetkezett javulás, a jövedelmi szegénységből való kilépés csak később érződik az életkörülmények más vonatkozásaiban. Ez azt is jelenti, hogy a megfigyelés pillanatában egy adott jövedelmi szint alapján nem tudjuk eldönteni, hogy az egyén vagy a háztartás a szegénységbe tart, vagy abból éppen kilábal. Feléli a tartalékait vagy éppen most nyílnak meg a lehetőségek a számára, hogy tartalékot képezzen. Azaz nemcsak abban az értelemben van dinamika a társadalomban, ahogyan a szegénységet meghatározó faktorok egymáshoz kapcsolódnak, ahogyan ezek a faktorok a jövedelmi helyzetre hatnak, hanem a tekintetben is, ahogyan a szegénység különböző aspektusai egymáshoz kapcsolódnak. Talán úgy is megfogalmazhatnánk ezt, hogy addig van lehetőség a szegénységből való kiemelkedésre, amíg a társadalmi hátrányok „csak” a jövedelem tekintetében regisztrálhatók. Ha az összekapcsolódik az életkörülmények egyéb területein mért hátrányokkal, akkor a szegénység mélyül, és tartóssá válik.

A szerző két területen tesz kísérletet arra, hogy az életkörülmények dinamikáját vizsgálja. Az egyik a lakáshelyzet, a másik pedig a fogyasztási krízisek dinamikája. Míg ez utóbbi vonatkozásban elég erőteljesen követi a fogyasztási krízisek dinamikája

a jövedelem dinamikáját, addig a lakáshelyzetnél értelemszerűen kisebb a mozgás. Persze ebből a szempontból talán a megfigyelési idő hossza sem minden esetben kielégítő. Mindenesetre érdemes az életkörülményeknek még több dimenzióját dinamikájában vizsgálni. Azt hiszem, hogy Spéder Zsolt könyve olyan újszerű és alapvető kérdéseket tett fel, amelyek kutatása a legnagyobb kihívás a szegénység kutatók számára. Persze ezeknek a megválaszolására olyan célzott adatfelvételek szükségesek, amelyekből dinamikus változók sora állítható fel, amelyek megfigyelési időszaka kellően hosszú, a megfigyelt személyek és családok száma pedig kellően nagy ahhoz, hogy az elszegényedés, a szegénységből való kilépés, a tartós szegénység felé vezető sokféle életút feltárható legyen. Ezeknek a felrajzolása nem pusztán árnyalná, hanem ahogyan arról *A szegénység változó arcai* című könyv meggyőzi olvasóját, meg is változtatná a társadalomról alkotott képünket.